



Hva kan vi vite om det norske holocaust?

En analyse av Michelet-debatten

What can we know about the Norwegian Holocaust?

An analysis of the «Michelet-debate»

Jan Heiret

Professor i historie ved Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, Universitetet i Bergen

Dr.philos. 2002

jan.heiret@uib.no

Sammendrag

Marte Michelets bok *Hva visste hjemmefronten?* (2018) har utløst en omfattende og uforsonlig offentlig debatt og resultert i fem bøker som diskuterer spørsmål av betydning for forståelsen av det norske holocaust: Hvilken rolle spilte hjemmefronten i arbeidet for å redde jødene, og kunne flere blitt reddet dersom motstandsbevegelsen og sivilsamfunnet hadde gjort mer? Samtidig reises grunnleggende metodespørsmål: Hvordan kan – og bør – historiske kilder tolkes og hendelser forstås? Og når skygger moralsk engasjement for analytisk klarhet? Med utgangspunkt i bokdebatten identifiserer denne artikkelen sentrale stridsspørsmål i norsk og komparativ holocaust-forskning og drøfter hvordan ulike kildekritiske avveininger, tolkningskontekster, normative posisjoner og fortellergrep preger de forklaringene som skrives fram. Målet med artikkelen er å vurdere grunnlaget for uenighetene og avklare hva vi etter Michelet-debatten kan vite om det norske holocaust.

Nøkkelord

holocaust i Norge, hjemmefronten, okkupasjonshistorie, historiografi

Abstract

Marte Michelet's book, *What did the resistance movement know?* (2018), has triggered an extensive and irreconcilable debate and resulted in five books that discuss issues of importance for the understanding of the Norwegian Holocaust: What role did the resistance movement play in the efforts to rescue the Jews, and could more have been done? At the same time, fundamental methodological issues are raised; how can – and should – historical sources be interpreted and events understood? And when does moral commitment overshadow analytical clarity? Beginning with these books, the article identifies key issues in Norwegian and comparative Holocaust research and discusses how different source-critical considerations and interpretive contexts, normative positions and narrative approaches characterize the explanations that are presented. The aim of the article is to assess the basis for the disagreements and clarify what we can know about the Norwegian Holocaust in the wake of the «Michelet debate».

Keywords

Holocaust in Norway, resistance movement, historiography, Nazi occupation of Norway

Innledning¹

Høsten 2018 ga Marte Michelet ut boka *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet*.² Boka ble lansert som et oppgjør med «den etablerte fortellingen» som tilsa at aksjonene som førte til at 773 norske jøder ble sendt til de tyske dødsleirene, «kom som lyn fra klar himmel, og at hjemmefronten gjorde alt som sto i dens makt for å redde jødene».³ Michelet mente hun hadde avdekket «unnvikelser i den norske motstandsbevegelsen både før, under og etter aksjonene mot jødene», og at hun hadde vist hvordan «flere motstandshelter og historikere i ettertid har dysset ned, sminket over eller hemmeligholdt vesentlig informasjon».

Boka fikk omfattende, men sprikende omtale. Michelet ble hyllet for mot og faglig dyktighet.⁴ Og hun ble skarpt kritisert for sviktende kildekritikk og manglende forståelse for hva det betød å drive motstandsarbeid under en repressiv okkupasjonsmakt.⁵ Den offentlige debatten toppet seg med et seminar som samlet 500 tilhørere, og ved at *Aftenposten* gav ut en 32-siders «spesialutgave» om denne «historiekrigen».⁶

I 2020 tok debatten en ny vending. Nå måtte hele bøker til for å romme kritikk og forsvar for Michelets bok. Først ute var Øystein Sørensen og Kjetil Braut Simonsen, som redigerte *Historie og moral*.⁷ Ifølge Sørensen var Michelets bok et eksempel på at en internasjonal og «påfallende stor interesse» for jødernes skjebne hadde blitt fulgt av en tendens til å felle moralske dommer, ofte basert på «unøyaktigheter, gale antakelser basert på mangelfulle kildestudier».⁸ Med sin *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?* skulle Elise B. Berggren, Bjarte Bruland og Mats Tangestuen (BBT) vise at Michelets framstilling var basert på «feillesing» og «selektiv» kildebruk.⁹ *Rapport* fikk gjennomslag. Ifølge anmeldelsen i *Historisk tidsskrift* hadde BBT på en forbilliglig måte vist fram det historiefaglige håndverket og tilbakevist Michelets kontroversielle påstander.¹⁰ Våren 2021 kom Espen Søbyes *Hva vet historikerne?*¹¹ Søbye var ikke like imponert over BBTs håndlag. Han hevdet de trakk generelle konklusjoner med uklart feste i kilder de hadde et naivt forhold til og framstilte tolkningsuenigheter som juks.¹² Like etter ga Michelet ut sitt eget forsvarsskrift, formulert som et *Tilsvar* til BBT, der hun vedgikk at hun hadde gjort noen feil, men argumenterte for at hennes hovedkonklusjoner stod støtt.¹³ I november 2022 kom så *Hva visste hjemmefronten?* i revidert utgave, der målet var å «fjerne feil, mangler og misforståelser».¹⁴

1. Takk til Christhard Hoffmann, Knut Grove og HTs fagfeller for presise og meget konstruktive kommentarer.

2. Michelet 2018.

3. Sitatene i dette avsnittet er fra baksideteksten på andreutgaven.

4. Jf. sitater fra bokomslaget til andreutgaven: «Provoserende og godt» (G. Kagge, *Aftenposten*). «Michelet virker totalt fryktløs» (P.E. Hem, *Morgenbladet*). «[F]unnene Michelet faktisk gjør, er gode oppsiktsvekkende og overbevisende» (M. Ringvej, *Klassekampen*). «Dette har historikerne vært varsomme med å gå inn i, nå gjør Michelet det med full tyngde. Det er på tide» (G. Hjeltnes, *VG*). «[A]nlysene [...] er briljante og nyanserende» (M. Steinkjer, *Dagsavisen*).

5. Jf. «Moralsk historieskriving» (B. Bruland, *Dag og Tid* 9.11.18). «Et faglig og etisk forfeilet prosjekt» (A. Moland, *Aftenposten* 13.11.18). «Vi er barn av en av motstandsmennene i Michelets bok. Hennes historie er falsk» (B., R. og E. Gjelsvik, *Aftenposten* 15.11.18). «Satser Michelet på at leserne ikke går til kildene?» (M. Tangestuen, *Aftenposten* 28.11.18).

6. Spesialutgave av *Aftenposten* 19.12.18. Seminaret ble arrangert av Universitetet i Oslo og HL- senteret og fant sted i Samfunnssalen i Oslo sentrum.

7. Sørensen & Simonsen 2020.

8. Sørensen 2020a: 10–12, med referanse til historikeren Richard Evans.

9. Berggren mfl. 2020. Sitatene er hentet fra bokomslaget.

10. Rudberg 2021: 198.

11. Søbye 2021.

12. Søbye 2021: 53–54.

13. Michelet 2021.

14. Michelet 2022: 7.

Debatten i bokform kan også skape et inntrykk av uoverstigelige uenigheter om hva som skjedde da de norske jødene ble forfulgt, arrestert og deportert. Den kan dessuten skape et inntrykk av at norsk okkupasjonshistorie enten er lukket inne i en nasjonal, for ikke å si nasjonalistisk, fortelling preget av en naiv tilnærming til kildene – eller preget av moralsk, for ikke å si moralistisk, tendensiøs og uetterrettelig kildehandtering.

I denne artikkelen vil jeg bruke debatten til å identifisere sentrale stridsspørsmål i norsk holocaust-forskning. Jeg vil drøfte hvordan ulike kildekritiske avveininger og tolkningskontekster, normative posisjoner og fortellergrep preger de forklaringene som skrives fram, for derved å kunne vurdere grunnlaget for uenighetene. Målet med artikkelen er å avklare hva vi etter Michelet-debatten kan vite om det norske holocaust.

Et første skritt må være å slå fast hva debatten *ikke* handler om: Dette er ikke en debatt om hvorfor jødene ble forfulgt, og hvem som tok beslutningene om å deportere dem fra Norge, eller hvordan de tyske okkupantene og de norske NS-myndighetene samarbeidet om å gjennomføre arrestasjonene. Disse spørsmålene er fortsatt grundigst analysert i Bjarte Brulands bok *Holocaust i Norge*.¹⁵ Michelet-debatten er konsentrert om et annet spørsmål: Hvilken rolle spilte hjemmefronten i arbeidet for å redde jødene? Dermed er debatten også dreid mot spørsmål som gjentatte ganger, helt siden 1945, har blitt reist i norsk offentlighet, og som har blitt et omstridt tema i både norsk og komparativ holocaust-forskning: Kunne flere jøder blitt reddet dersom motstandsbevegelsen og sivilsamfunnet hadde gjort mer?

Jeg vil ta utgangspunkt i et utvalg av kilder og hendelser som forfatterne, etter min vurdering, legger særlig vekt på når hjemmefrontens rolle skal belyses. Følgende empiriske spørsmål vil stå i sentrum: Hva slags informasjon om jødeforfølgelsene var tilgjengelig, og hvordan ble denne informasjonen forstått, og hvem varslet jødene og organiserte fluktrutene til Sverige?

De fem bøkene kan plasseres i forskjellige sjangre. *Historie og moral* framstår som en tradisjonell vitenskapelig artikkelsamling. Bortsett fra introduksjonen, som har en polemisk snert, består boka av argumenterende artikler som belyser ulike sider ved forfølgelsen av de norske jødene, men uten at Michelets tolkninger og konklusjoner er hovedtema. *Rapport, Hva vet historikerne?* og *Tilsvar* har alle Michelets første bok som utgangspunkt og kan leses som en kombinasjon av drøftende sakprosa og agiterende kampskrift der forfatterne kjemper for sine tolkninger, sine historiesyn – og for sitt faglige renommé. Jeg vil begynne med å se nærmere på Michelets sjangervalg og fortellergrep i *Hva visste hjemmefronten?*¹⁶

Et dramatiserende og forklarende fortellergrep

I *Hva visste hjemmefronten?* er dramatisering et mye brukt virkemiddel. Bokas viktigste påstander settes fram i en prolog der Lise Børsum, en hjemmeværende husmor og idealistisk, men høyst uerfaren illegalist, en oktoberdag i 1942 får et varsel om at jødene skal arresteres. Varsleren er Wolfgang Geldmacher, «en velstående tysk ingeniør og forretningsmann», med norsk kone og et «betydelig nettverk i den norske samfunnseliten».¹⁷ Geldmacher har allerede ringt pålitelige venner og bedt dem «dra hjem til Lise Børsum så fort som mulig», og utover kvelden samles nesten 40 personer som vil hjelpe jødene. Navnelister blir satt opp, varslere sendt ut og dekkleiligheter fordelt.¹⁸

15. Bruland 2017.

16. I denne artikkelen tar jeg utgangspunkt i Michelets bok fra 2018, men jeg vil også angi sidetallshenvisninger til den reviderte versjonen fra 2022. Når det er forskjeller mellom de to versjonene, vil det bli kommentert.

17. Michelet 2018: 9–10; Michelet 2022: 17–18. I 2018-utgaven er nettverket redusert til «Oslo vest».

18. Michelet 2018: 12–13; Michelet 2022: 20–21.

I denne prologen får vi vite at Gestapo og det norske statspolitiet sprenger motstandsnettverk og fengsler mistenkte, men motstandsbevegelsen har blitt gradvis bedre organisert, og regimet har fått både prestene, lærerne og foreldrene på nakken.¹⁹ Hjemmefronten har dessuten «penger, dekkleiligheter, matlagre, fluktapparat, kurerer og [...] forbindelser over alt – til Milorg, til kommunistene, til grupperingene som driver med etterretning, til det superhemmelige nettverket av motstandsfolk innad i politiet».²⁰

Likevel er det altså velmenende amatører som setter i gang en storstilt redningsaksjon, uten å ane hvordan jødene skal transporteres til Sverige. Ole Jacob Malm, som er med i hjemmefrontens operative ledelse, dukker først opp utpå kvelden, men kun som privatperson. Han ser at alle sikkerhetsrutiner brytes, men mener han reagerte som «de fleste andre – at her gjaldt det liv og død for jødene», og da måtte andre hensyn vike. Men Michelet slår fast at Malms reaksjon ikke gjelder «de fleste andre»; å redde jødene har lav prioritet i den organiserte motstandsbevegelsen.²¹ Den norske eksilregjeringen har også «i flere måneder sittet på [...] informasjon om at jødene deporteres til spesielle anlegg i det tyskokkuperte Polen, der de blir myrdet med gass».²² Regjeringen har dessuten fått vite at Hitlers mål er å utrydde alle jødene i Europa, men Geldmacher har ikke fått sin informasjon fra London. Den kommer fra en greve i Berlin og en tysk offiser i Oslo. Dermed er scenen satt: Regjeringen i London visste, men unnlot å handle, til tross for at hjemmefronten stod klar med ressurser og fluktruter. Samme natt settes aksjonen mot jødene i gang. I første omgang er det menn over 15 år som arresteres. At noen i det hele tatt blir reddet, skyldes tyske varslere og idealistiske amatører.

Å bruke litterære virkemidler er selvsagt legitimt i en sakprosabok, og dramatiserte prologer blir også brukt av faghistorikere når de vil presentere sine problemstillinger. Det er imidlertid et fortellergrep som har en tendens til å entydiggjøre diskutabile sammenhenger. Michelet bygger dessuten gjennom hele boka opp argumentasjonskjeder gjennom en effektiv fortelling, som BBT treffende har karakterisert som «persondriven med eit preg av dokumentarroman» med personer som ofte blir framstilt «anten som hjelpsame og idealistiske eller som umoralske og profittdrivne».²³ Fortellingen har tre tyske helter: «Greven i Berlin», Helmuth von Moltke, antinazisten som arbeidet for den tyske militære etterretningstjenesten; Theodor Steltzer, offiseren i den tyske generalstaben i Oslo med kontakter i hjemmefronten – og Wolfgang Geldmacher. Alle forsøker de med stigende forferdelse å varsle om at jødene kommer til å bli tatt, også i Norge. På motsatt side står «portvokterne», de som mottar varslene, men som ikke bringer dem videre: Arvid Brodersen, Eivind Berggrav og Tore Gjelsvik – sentrale aktører i den norske motstandskampen som i Michelets fortelling blir presentert med en noe brokete fortid: Brodersen som den tyskvennlige og antisemittiske akademikeren som i hvert fall til langt ut på trettitallet hadde klare nazistiske sympatier.²⁴ Berggrav som hadde diskreditert seg da han løp rundt i Nordmarka med ropert og ba motstandsfolk om å legge ned våpnene, for så å bli en ettergivende rådgiver for Administrasjonsrådet.²⁵ Gjelsvik med sin bakgrunn fra en familie med tette bånd til ledelsen i Bondelaget,

19. Michelet 2018: 10–11; Michelet 2022: 18–19.

20. Michelet 2018: 14; Michelet 2022: 22.

21. Michelet 2018: 13–14; Michelet 2022: 21–22. I 2018-utgaven står det «svært lav prioritet». I 2022-utgaven er dette endret til «har ikke var høyt prioritert [sic]».

22. Michelet 2018: 15; Michelet 2022: 22. I 2018-utgaven står det «sikker informasjon». I 2022-utgaven er «sikker» strøket.

23. Berggren mfl. 2020: 290.

24. Michelet 2018: 50–65; Michelet 2022: 59–77.

25. Michelet 2018: 44–48; Michelet 2022: 53–58.

«som i mellomkrigstiden hadde stått knedypt i antisemittisme, rasehygiene, og etter hvert, svermeri for Det tredje riket».²⁶ På denne måten etablerer Michelet en fortellerstemme som antyder en sammenheng mellom aktørenes tidligere standpunkt og påståtte handlinger under krigen. Som Maria Fritsche har påpekt, gjenspeiler dette fortellergrepet også et dualistisk historiesyn som tilslører at historiske aktører sjelden er drevet av entydige motiv.²⁷

Michelet står dessuten overfor den utfordring at kildebelegget er diskutabelt, både for påstandene om at de tre tyskerne varslet hjemmefronten, og for at varsler ble fortiet. Som BBT understreker, etterlot Moltke ingen skriftlige kilder der han selv sier at han informerte sine norske kontakter om den pågående utryddelsen av jødene i Europa, eller om planer for en aksjon i Norge. Og, slik BBT tolker kildene, har Michelets to andre tyske helter, Steltzer og Geldmacher, og de norske mottakerne, omtalt varsler enten i vage eller i selvmotsigende vendinger slik at både det konkrete innholdet i dem og når de nøyaktig skal være gitt, er vanskelig å fastslå.²⁸ Ikke overraskende finnes det heller ingen kilder som eksplisitt verken kan bevise eller motbevise at «portvokterne» holdt igjen informasjon. For som også Søbye påpeker: «Det er nesten alltid vanskelig å sannsynliggjøre at noen bevisst har latt være å gjøre noe, i dette tilfellet ikke bringe et varsel videre, men det er også vanskelig å motbevise det. Derfor bør antakelig slike påstander unngås.»²⁹

Den overordnede forklaringen på Michelets spørsmål må dermed skrives fram gjennom en fortelling som gjør argumentasjonen overbevisende ved å kjede sammen indisier. Nå er ikke dramatiserte fortellinger det eneste virkemiddelet eller sjangergrepet Michelet benytter. Store deler av boka kan leses som en ordinær historiefaglig undersøkelse, der kilder tolkes og kontekstualiseres. Jeg vil derfor ta for meg et eksempel på en slik kildeanalyse – et eksempel som også illustrerer formen denne debatten har tatt, samtidig som det peker mot et av stridsspørsmålene: Hva kan historikerne vite om hva hjemmefronten visste – og hva betyr det å vite?

Hva kunne hjemmefronten vite?

Et avgjørende argument for Michelet, er at hun mener hun har belegg for at Brodersen allerede våren eller sommeren 1942 skal ha fått vite at «nazistene planla å utrydde alle jødene i hele det tyskkontrollerte territoriet».³⁰ Ifølge Michelet var det Moltke som advarte, og kilden hennes er Ragnar Ulsteins intervju med Brodersen fra 1978. Mens Brodersen andre ganger uttalte seg i vage vendinger og hevdet at «[h]er hjemme visste vi intet [...] før etter at de norske jødene ble sendt ut av landet», slår han i dette intervjuet fast at Moltke flere måneder tidligere varslet om at en aksjon mot de norske jødene «måtte komme», selv om han ikke kjente det nøyaktige tidspunktet.³¹ Men Brodersen mente å huske at Moltke sa at jødene skulle utryddes.

Michelet vurderer utsagnene fra 1978 som troverdige. Brodersen kunne snakke fritt fordi han var i en kameratslig samtale med en veteran fra Linge-kompaniet, og han godkjente intervjuet.³² BBT mener tidfestingen av dette påståtte varselet er diskutabelt. Dessuten sår

26. Michelet 2018: 66. I 2022-utgaven er dette avsnittet om Gjelsviks familiebakgrunn tatt ut.

27. Fritsche 2019: 348.

28. Berggren mfl. 2020: 45.

29. Søbye 2021: 57.

30. Michelet 2018: 128; Michelet 2022: 143. I 2022-utgaven brukes formuleringen «jødene under tysk kontroll».

31. Michelet 2018: 128–129; Michelet 2022: 143–145.

32. Michelet 2018: 129–130; Michelet 2022: 142, 144–145.

de tvil om Moltke satt med kunnskap som ville gjort ham i stand til å videreformidle substansiell informasjon om jødeforfølgelsen i Europa.³³ BBT avviser likevel ikke at hjemmefronten kan ha fått informasjon allerede våren 1942: Det er rimelig å tro at Moltke var urolig for jødernes skjebne og informerte om at nazistene gjorde seg skyldige i overgrep og sendte jøder ut av Tyskland. «Men det er ikkje det same som å gje opplysningar om at i oktober og november vil alle dei norske jødane bli arresterte og deporterte. Det er stor skilnad på generell – eller jamvel sterk – uro og eit konkret varsel.»³⁴ Som Michelet har påpekt, legger her BBT inn et premiss om at et varsel måtte inneholde tidspunktet for når alle jødene skulle tas.³⁵ Dermed kan de tilbakevise påstanden: Informasjonen hjemmefronten fikk, var ikke så konkret at den kunne utløse en omfattende og risikabel redningsaksjon.

Både Michelet og Søbye argumenterer for at Moltke var meget godt orientert, og viser blant annet til historikeren Hans Mommsens bok om den tyske motstanden mot Hitler.³⁶ Michelet viser også til at den norske regjeringen i London fikk informasjon om den eskalerende jødeforfølgelsen i Europa utover våren og sommeren 1942, men uten at den ble videreformidlet til hjemmefronten eller den illegale pressen, utover en kort melding i *London Radio* i slutten av juni.³⁷ Ingjerd Veiden Brakstad har imidlertid i *Historie og moral* vist at massedrapene i Polen ble omtalt i flere illegale aviser sommeren 1942, og at uttrykket «jødenes utryddelse» ble brukt allerede i februar.³⁸ Jødeforfølgelsen forble likevel enda noen måneder et perifert tema.

Det har blitt godt dokumentert at jøder i Norge ble forfulgt helt fra maidagene i 1940. Synne Corells bok *Likvidasjonen*, som ble utgitt høsten 2021, viser da også hvordan de norske NS-myndighetene, med politifolk og andre offentlige tjenstmenn som praktiske utøvere, stadig mer åpenlyst fratok jøder rettigheter og eiendommer, og foretok arrestasjoner, lenge før aksjonene høsten 1942.³⁹ Det var altså ingen hemmelighet at jøder ble forfulgt. At forfølgelsen førte til det vi i dag omtaler som holocaust, hadde likevel ikke, slik Brakstad formulerer det, «samtidens tilskuere [...] oversikt over».⁴⁰ Dessuten var folkemordet «utrolig i bokstavelig forstand», fordi «massedrap av denne typen var noe helt nytt».⁴¹

En slik forståelse av holocaust som en unik historisk erfaring kan gi mening til historier om jøder som lot seg registrere, og gjøre det forståelig at ikke flere flyktet. Den kan også bidra til å forklare London-regjeringens og hjemmefrontens reaksjoner. Michelets forklaring er imidlertid at informasjonen ikke ble videreformidlet fordi det også i London satt en «portvokter». Denne vokteren var Arne Ording, som hadde som oppgave å systematisere det internasjonale nyhetsbildet og formidle det vesentligste til både regjeringen og hjemmefronten. Det er ingen tvil om at Ording ble presentert for nyheter vi i dag vet handlet om det begynnende folkemordet, uten at han fant det nødvendig verken å rapportere videre eller notere ned i sin systematisk førte dagbok. Men ifølge Michelet møtte ikke Ording historiene om systematiske drap på jøder «med vantro, men med distansert likegyldighet».⁴² Og denne likegyldigheten fører Michelet tilbake til det hun anser som en rekke antisemit-

33. Berggren mfl. 2020: 43–59.

34. Berggren mfl. 2020: 43.

35. Michelet 2021: 31–32.

36. Søbye 2021: 156–158; Michelet 2021: 44 med referanse til Mommsen 2008.

37. Michelet 2018: 131–150; Michelet 2022: 146–166.

38. Brakstad 2020: 166–169.

39. Corell 2021. Jf. også Bruland 2017: kap. 4.

40. Brakstad 2020: 184.

41. Brakstad 2020: 185. Hun refererer her til historikeren Yehuda Bauer.

42. Michelet 2018: 145; Michelet 2022: 160.

tiske utsagn han skal ha kommet med, både før og under krigen. Det er også i dette lyset hun forstår forklaringen Gunnar Sønsteby ga i 1970 på hvorfor hjemmefronten ikke engasjerte seg mer i hjelpearbeidet for jødene: «Vi skulle slåss. Vi skulle ikke hjelpe folk. Vi skulle lage noe positivt ut av frigjøringen av Norge. Så vi kom ikke noe særlig borti dette [med jødene] og fant det ikke riktig heller å gjøre det.»⁴³

For Michelet er den relevante tolkningskonteksten ikke «at jødeutryddelsen lå utenfor menneskelig fatteevne, men at det ligger utenfor *vår tids fatteevne* at man kunne stille seg likegyldig til den. Vi kan ikke tro at datidens helter ikke ville ha gjort mer for å redde sine medmennesker fra deportasjon til døden». Det som likevel gjør det uforståelige fattbart, er de antijødiske holdningene: «[T]ar man inn over seg at en innsats for jødene, en upopulær minoritet, ble oppfattet å stå i strid med motstandsbevegelsens interesser, er det ikke like ubegripelig at den dominerende holdningen kunne bli 'det angår oss ikke'»⁴⁴

En annen tolkningskontekst som har blitt trukket fram for å forklare den manglende responsen fra regjeringsapparatet i London, og som kanskje også kan kaste lys over Sønstebys uttalelser, er synet på hva slags krig som utspilte seg, hva slags motstand det var mulig å yte, og hva slags rolle ute- og hjemmefronten kunne og skulle ha: I sitt kapittel i *Historie og moral* argumenterer Ole Kolsrud for at vi kan se bort fra antisemittisme som forklaring på Ordings manglende interesse for jødene skjebne.⁴⁵ Ordings rapporter og nedtegnelser handler aldri om «de menneskelige lidelser krigen medførte. Han er først og fremst opp-tatt av krigens gang, av styrkeforhold og frontbevegelser, av tapssifre under kampene. Det kan virke som om han så på redsler og grusomheter som en uunngåelig følge av krigen selv [...]».⁴⁶ Dessuten så Ording krigen som en tradisjonell krig mellom nasjoner. At det samtidig foregikk en raseideologisk utryddelseskrig, unngikk hans oppmerksomhet.⁴⁷

Mens Michelet ikke kan fatte at krigstidens helter ikke handlet etter hennes egne moralske standarder, forstår Kolsrud dem i lys av krigens ubarmhjertige krav. Hos begge blir motiv og oppfatninger, som kan ha vært både uklare, sammensatte og motsetningsfylte, entydiggjort.

Søbye har imidlertid lansert en tolkningskontekst som etter min vurdering både utfordrer og utvider forestillingen om hva det var mulig for hjemmefronten å forstå. Utgangspunktet er en kritikk av BBTs snevre varslingsbegrep der kun «konkrete varsler» som inneholdt spesifikke opplysninger om kommende aksjoner, kunne og burde følges opp. Sett i sammenheng med at ingen kunne forestille seg holocaust, blir da handlingsrommet så å si ikke-eksisterende: Konkret informasjon forelå ikke, og tegn som i ettertid peker mot utryddelsen, kunne ikke bli forstått. Søbyes alternativ er å innføre et begrep om «strategiske» varsler.⁴⁸ Både det BBT omtaler som «vink» og «konkrete varsler», kan være varianter av kortsiktige «taktiske varsler».⁴⁹ «De strategiske varslene er langsiktige og godt kjent for alle, men de er ikke like konkrete og detaljerte.»⁵⁰ At det strategiske varselet ikke inngår i BBTs definisjon, får «som konsekvens at alle spørsmål om den politiske beredskapen, betydningen av befolkningens kunnskap om hva nazismen innebar, faller helt utenfor deres perspektiv».⁵¹ Slik jeg forstår det, kan et begrep om strategiske varsler dermed trekke tolkningskonteksten også bakover i

43. Gunnar Sønsteby i intervju med Ragnar Ulstein 4.12.1970. Her hentet fra Michelet 2018: 163. Jf. også Søbye 2021: 247–248 og Michelet 2022: 180.

44. Michelet 2018: 341; Michelet 2022: 366.

45. Kolsrud 2020: 190–192.

46. Kolsrud 2020: 192.

47. Kolsrud 2020: 193.

48. Søbye har hentet dette begrepsparet fra Tom Kristiansens innlegg under seminaret om *Hva visste hjemmefronten?* i Samfunnssalen i Oslo 19.12.18, jf. note 6.

49. Søbye 2021: 64.

50. Søbye 2021: 63.

51. Søbye 2021: 64.

tid, ikke kun framover mot det ukjente. Selv uten å kunne forestille seg holocaust, fantes det nok kunnskap til å forstå at et nazistisk okkupasjonsregime, hjulpet av en antijødisk Quisling-administrasjon, ville gjennomføre en systematisk forfølgelse av jødene – og hva slags forestilling om jøder tilsa at de kun skulle hjelpes dersom de stod overfor total utslettelse?

«En oktoberdag i 1942 ...» – kildekritikk med konsekvenser

I fire av bøkene blir én hendelse, og konsekvensene forfatterne tillegger den, særlig nøye gransket. Hendelsen er varselet fra oktoberdagen i 1942, som spiller en sentral rolle allerede i Michelets prolog. Både Geldmachers varsel og organiseringen av den påfølgende redningsaksjonen hjemme hos Børsum er beskrevet i kilder som forfatterne av alle bøkene anerkjenner.⁵² Striden står om tidfestingen; ble husmoren varslet lørdag 24., søndag 25. eller mandag 26. oktober? Dette dateringsspørsmålet får betydning fordi svaret som gis, blir brukt til å peke ut hvem som får æren for å ha varslet de norske jødene: Michelets tyske hovedpersoner eller hjemmefrontens kontakter i politiet.

Michelet tidfestet i utgangspunktet varselet til lørdagen.⁵³ Det var dermed det første og mest virkningsfulle varselet om aksjonene som ble iverksatt to dager etter. Men ifølge BBT hadde Michelet «teke feil». Geldmacher kunne tidligst ha begynt å varsle på søndagen, og varselet og samlingen hos Børsum skjedde først mandagen, «etter at aksjonen mot dei jødiske mennene var sett i gang». Altså var det ikke «noko eksepsjonelt med varselet frå Geldmacher. Han byrja å varsle jødar om lag på same tid som mange andre».⁵⁴ Dette er en argumentasjonsrekke som får Søbye til å sette fram sin påstand: BBTs kildetolkning har en hensikt; den skal tone ned betydningen av Geldmachers varsel. For å oppnå denne hensikten bedriver de hypotesebekreftende kildebruk.⁵⁵

I *Tilsvar* aksepterer Michelet at møtet kan ha skjedd søndagen. Hun godtar blant annet BBTs argumenter for at Steltzer, som er den som skal ha gitt Geldmacher informasjon om aksjonen mot jødene, først fløy fra Berlin lørdag morgen. Det er derfor ikke sannsynlig at Geldmacher kan ha varslet videre allerede samme formiddag.⁵⁶ Men når så Søbye hevder at Steltzer *kan* ha rukket fram dersom han tok en Junkers 88 med marsjfart på 370 km/t og ikke mellomlandet, mens BBT har forutsatt at han tok et vanlig rutefly av typen Junkers 52 og mellomlandet i København, aner vi konturene av en klassisk empiristisk tvekamp der den skarpeste kildekritikeren, eller den mest iherdige kildesøkeren, vil få inn det avgjørende ordet.⁵⁷ Og BBT har da også rustet seg med både en nytolkning av kjente kilder og en helt ny kilde.

Det er en nytolkning som gjør at BBT kan slå fast at Geldmacher varslet Børsum først mandag 26. oktober. Ved å slå sammen kildene har de oppdaget noe som fagmiljøet, dem selv inkludert, har oversett: «[D]et viktigaste grunnlaget» for å kunne stadfeste tidspunktet for varselet, er «historia om når den jødiske fiolinisten Ernst Glaser kom heim til Lise Børsum for å søkje tilflukt.»⁵⁸ Jeg må innrømme at jeg, som Michelet og Søbye, synes det er vanskelig å følge BBTs argumentasjon på dette punktet. De gir ingen forklaring på hvorfor akkurat historien om Glaser skal kunne klargjøre tidspunktet for varselet, og historien for-

52. Hendelsen er også beskrevet i Bruland 2017: 403–404.

53. Michelet 2018: 9, 199–202.

54. Berggren mfl. 2020: 32, 286.

55. Søbye 2021: 169–172.

56. Michelet 2021: 15. I Michelet 2022 er dateringen endret til søndag 25. oktober både i prologen (s. 17) og i hovedteksten (s. 214).

57. Søbye 2021: 165 og Berggren mfl. 2020: 26–27.

58. Berggren mfl. 2020: 31, 28.

telles ved å gjengi utdrag fra intervjuer med Børsum og Glaser fra 1970- og 1980-tallet som peker i flere retninger.⁵⁹

BBTs nye kilde er et brev som en politifullmektig i Oslo sendte til Rikspolisjefen i juni 1945. Der «kjem det fram» at han ved middagstid lørdag 24. oktober 1942 «varsla ein illegal kontakt [...] om ein komande aksjon mot jødiske menn».⁶⁰ I og med at det her foreligger en skriftlig framstilling som tydelig angir dato og tidspunkt, kan BBT uten forbehold slå fast at varselet var «heilt konkret», og at det var «andre enn tre tyskarar som varsla [...]».⁶¹ Flere kilder kan dessuten stadfeste at akkurat dette varselet sannsynligvis reddet storparten av de mannlige norske jødene som flyktet til Sverige.⁶² For BBT krever brevet ingen ytterligere kildekritisk granskning: «Historia er ikkje vanskelegare» enn at en kollega i kriminalpolitiet ble bedt om «å gje han eit vink dersom han hørde noko.»⁶³

Ifølge Søbye hadde brevet imidlertid en hensikt. Det var trolig skrevet for å bidra til å henlegge en landssviksak som var reist mot politimannen fordi han hadde vært NS-medlem.⁶⁴ Det er derfor problematisk å bruke det som entydig bevis for at det var politifolk med kontakter i hjemmefronten som stod for de viktigste varslene. Også kildene som skal stadfeste at akkurat dette varselet reddet storparten av jødene, framtrer som mer usikre når de underkastes en mer kritisk drøfting.⁶⁵

Søbyes eget formål med å problematisere bruken av akkurat denne kilden er å rette søke-lyset mot det han og Michelet karakteriserer som «en norsk historisk vandrehistorie» som skal ha ført til at en fortelling har festnet seg om at det var hjemmefrontens kontakter i politiet som hadde æren for å ha varslet jødene.⁶⁶ Varslene, som skal ha gjort det mulig for flere hundre jøder å slippe unna, er gjengitt i generelle vendinger, uten konkrete virkningshistorier og er basert på utsagn fra politifolk med diskutabel troverdighet. Historikere skal dessuten ha vist til hverandre, uten å angi kildegrunnlaget. Søbye har også gått gjennom granskningene som ble gjennomført av statspolitiet etter krigen og har ikke funnet spor av «noen generell, massiv varsling av jødeaksjonene».⁶⁷

I *Hva visste hjemmefronten?* argumenterer Michelet for at både Bruland og Tangestuen er en del av en slik tilvisningssirkel, og hun trekker særlig fram Brulands framstilling i *Holocaust i Norge*: «I Oslo var de to spontane varslingsaksjonene gjennomført på en slik måte at vi må tro at det store flertallet av jøder faktisk ble varslet.» «Under den andre aksjonen i Oslo 26. november var bildet enda mer systematisk med hensyn til varslere fra politifolk.»⁶⁸ Bruland hevder dessuten at lister over dem som skulle arresteres «må ha lekket ut» fra statspolitiet.⁶⁹

Slik jeg leser *Holocaust i Norge*, er det knapt grunnlag for å karakterisere politivarslene som systematiske, eller slå fast at det store flertallet av jøder ble varslet. Når det gjelder aksjonen i oktober, nevner Bruland tre motstandsmenn som etter krigen fortalte at det var kommet varslere fra kontakter i statspolitiet. I tillegg nevnes et varsel fra Politidepartementet, et anonymt

59. Berggren mfl. 2020: 28–32; Søbye 2021: 167–173; Michelet 2021: 15–17.

60. Berggren mfl. 2020: 33.

61. Berggren mfl. 2020: 34.

62. Berggren mfl. 2020: 33–34.

63. Berggren mfl. 2020: 33.

64. Søbye 2021: 183.

65. Søbye 2021: 179–183.

66. Søbye 2021: 176; Michelet 2018: 319–322; Michelet 2022: 344–347.

67. Søbye 2021: 191–192.

68. Begge sitatene er hentet fra Michelet 2018: 321, med referanse til Bruland 2017: 394, 406. Jf. Michelet 2022: 346–347.

69. Bruland 2017: 406.

varsel – og Geldmachers varsel til Børsum, som Bruland her tillegger stor vekt.⁷⁰ Innsatsen med å videreformidle varslene til jøder i Oslo blir likevel i hovedsak tillagt miljøer i randsonen av den organiserte motstandsbevegelsen, og han understreker at det var «ingen *helhetlig* innsats i den forstand at den var sentral styrt». ⁷¹ Varsler trekkes heller aldri fram som en formildende omstendighet ved statspolitiets rolle under arrestasjonene. Tvert imot konkluderer han med at «det norske statspolitiet var en av de mest effektive kollaboratørene det tyske sikkerhetspolitiet hadde i noe vesteuropeisk land. Det forekom ingen nøling i ledelse». ⁷² Og også Bruland er kritisk til kildene: «Under rettsoppgjøret [...] var det få som forklarte seg nøyaktig. Noen husket ikke at det var to aksjoner; andre husket aksjonene, men trodde de selv ikke var til stede. Andre ble frikjent, angivelig fordi de hadde bidratt til motstandsbevegelsen.» ⁷³

Ole Kristian Grimnes er blant dem som ifølge Søybye har videreformidlet «vandrehistorien» når han, med *Holocaust i Norge* som sannsynlig referanse, skriver at de fleste jøder «antakelig» ble varslet – og at de fleste varslene «utgikk» fra politifolk. ⁷⁴ I fortsettelsen, som Søybye ikke refererer, slår imidlertid også Grimnes fast at det ikke var «tale om noen styrt fellesaksjon». Det var «individuelle polititjenestemenn og sjåfører [som] varslet, og forskjellige miljøer og nettverk spredte varslene». ⁷⁵ I denne versjonen av historien spiller altså verken hjemmefronten eller dens kontakter i statspolitiet noen rolle.

Okkupasjonshistorikere må forholde seg til et ytterst problematisk kildegrunnlag. Skriftlige kilder har ofte aldri eksistert, eller de ble ødelagt – og skriftlige som muntlige utsagn i sam- og ettertid er vevet inn i lag på lag av fortelser og strategiske hensyn. Det er derfor mye vi aldri kan å få vite med sikkerhet, og Bruland burde nok vært mer varsom eller begrunnet sine konklusjoner bedre. Men han videreformidler ikke en historie som skjønnmaler statspolitiets rolle, og han tillegger hjemmefrontens kontakter begrenset betydning. Det som for meg framstår som underlig, er derfor at BBT ikke tok utfordringen fra Michelet og kom fram med en mer balansert framstilling. I stedet valgte de altså å tone ned varselet fra Geldmacher og legge fram en ny diskutabel kilde som kunne framheve hjemmefrontens rolle. Michelet og Søybye, på sin side, sår berettiget tvil om kildene både til politivarslene og antallet jøder som ble advart, selv om de også begge understreker at det utvilsomt kom varsler også fra politifolk, og at mange jøder ble advart. Men Søybye går for langt når han setter fram krav ikke bare om en bedre begrunnet framstilling, men også om at den må «bevises». ⁷⁶ Også historikere må ofte bygge sine fortellinger på kjeder av indisier.

Flukten og hjelperne

Etter at kvinner og barn strømmet i dekning 25. november, ble presset på fluktapparatet doblet. For å få flere unna [...] ble det [...] tatt et grep fra sentralt motstandshold. Uttransporteringen av jødene ble 'outsourcet', for å bruke et moderne uttrykk. Det er slik [...] Carl Fredriksens Transport, ble til. ⁷⁷

70. Bruland 2017: 402–403.

71. Bruland 2017: 405.

72. Bruland 2017: 652.

73. Bruland 2017: 653.

74. Søybye 2021: 177 med referanse til Grimnes 2018: 362.

75. Grimnes 2018: 362.

76. Søybye 2021: 177.

77. Michelet 2018: 240; Michelet 2022: 264. I 2022-utgaven er følgende passasje tatt ut: «og for at jødene ikke skulle tette til etablerte, 'reserverte' fluktruter» og tidsangivelsen er endret fra «tidlig i desember» til «de siste dagene i november». Dessuten er «motstandshold» endret til «Milorg-hold».

Slik åpner kapitlet der Michelet satte fram sine påstander om at Carl Fredriksens Transport, som i løpet av tre intense uker i desember fikk ca. 350 jøder over til Sverige, var drevet av pengebegjær og presset de desperate flyktningene for store summer.⁷⁸ Dessuten skulle sentrale kilder som kunne avslørt det Michelet omtaler som «menneskesmuglere», være fjernet fra arkivene.⁷⁹ Etter skarp kritikk, ikke minst fra BBT, har Michelet beklaget denne framstillingen. I *Tilsvaret* redegjør hun for hvordan hennes lesning av kildene førte til at hun trakk slutninger det ikke er dekning for, og i 2022-utgaven av *Hva visste hjemmefronten?* er dette kapitlet skrevet om.⁸⁰ Men Michelet løfter fortsatt fram profitør-problematikken – og hun opprettholder følgende kontroversielle påstand: Antisemittiske holdninger førte til at etablerte fluktruter ble stengt for jøder, og til at en effektiv fluktrute først kom på plass etter at D/S «Donau» hadde forlatt Oslo havn.

Som det går fram av sitatet over, legger også Michelet til grunn at det var hjemmefrontens ledelse som tok initiativet til etableringen av en fluktrute med en til da ukjent kapasitet som kunne frakte lastebillass med flyktninger til grensa. Men det var altså en ad hoc-organisasjon som stod for transporten. I tillegg betalte hjemmefronten for ruter som den kommunistiske motstandsbevegelsen stilte til rådighet for jøder som lå i dekning. Michelet finner ingen spor i kildene som tilsier at hjemmefronten spesifikt betalte for å håndtere den jødiske flukten. Dette var «avtaler inngått på generell basis» for å øke fluktkapasiteten.⁸¹ Kommunistene handlet derimot, ifølge Michelet, ut fra et mer idealistisk ønske om å hjelpe jødene.⁸² Frode Færøy har i *Historie og moral* imidlertid vist hvor sammensatte aktørenes motiv kunne være. Ifølge Færøy betalte hjemmefronten så godt for flyktningene at det ble penger igjen som kunne finansiere kommunistpartiets undergrunnsarbeid. Motivet for å prioritere flukthjelpen var verken «behovet for å hjelpe egne medlemmer eller ønsket om å redde jødene [...]».⁸³ Disse to initiativene bidro til at om lag 440 jøder ble fraktet til Sverige, mens det totale antallet som kom seg over grensa i desember, var rundt 550.⁸⁴ Ifølge Michelet var dette likevel for lite og for seint.

BBTs motargument er at Michelet ikke tar inn over seg den desperate situasjonen hjemmefronten stod i høsten 1942:⁸⁵ Opprullinger gjorde at fluktrutene til Sverige var overbelastet allerede før jødene gikk i dekning. På enkelte ruter ble derfor motstandsfolk prioritert, mens andre måtte stenges fordi de ikke var trygge.⁸⁶

Både i samtidige skriftlige rapporter og i intervjuer gjort etter krigen brukes argumenter og en språkføring som Michelet og Søbye anser som uttrykk for en generell motvilje mot jøder som grenser til antisemittisme. BBT leser på sin side kildene slik at det ikke var det jødiske som ble oppfattet som problematisk, men at flyktningene var sivilister og utgjorde «ein stor og sårbar gruppe i alle aldrar» som det var vanskelig å kamuflere.⁸⁷ Etter min vurdering argumenterer Michelet og Søbye overbevisende mot denne måten å (bort)forklare eksempler som at den norske legasjonen i Stockholm i november i 1942 skal ha gitt beskjed

78. Tallet 350 har Michelet hentet fra Bruland 2017: 254.

79. Michelet 2018: 239, 257–258.

80. Berggren mfl. 2020: 191–232; Michelet 2021: 144–158; Michelet 2022: 264–288.

81. Michelet 2021: 117.

82. Michelet 2018: 213–215; Michelet 2022: 235–238.

83. Færøy 2020: 223.

84. Færøy anslår at neppe flere enn 90 jøder ble transportert på NKPs ruter (2020: 225). Tallet 550 er hentet fra Bruland 2017: 472.

85. Berggren mfl. 2020: 96–102.

86. Berggren mfl. 2020: 155.

87. Berggren mfl. 2020: 131.

om at den helst ikke ville ha jøder over fordi de «betød en alvorlig fare for gode nordmenns sikkerhet og for eksporten av viktige personer».⁸⁸ Bakgrunnen var rykter om at jøder villig fortalte hvor de hadde ligget i dekning, og hvem som hadde hjulpet dem. Heller ikke andre stereotype forestillinger om jøder som pengesterke egoister, eller utsagn som *kan* forstås slik at jødene ble oppfattet som et «folk» separat fra det norske og dermed ikke ble ansett som en del av det nasjonale fellesskapet, finner BBT grunn til å forstå som uttrykk for uvilje mot jøder som gruppe.⁸⁹ Som Michelet har påpekt, er det et gjennomgående trekk ved BBTs argumentasjon at konkrete eksempler på antijødiske utsagn blir tonet ned, mens de på det generelle planet hevder at antisemittisme fantes og var virksom.⁹⁰

Hvorvidt jøder ble hindret i sin flukt på grunn av antisemittiske holdninger, er likevel blant de spørsmål det i ettertid er vanskelig å gi et klart svar på. Så å si alle jøder som lå i dekning, ble reddet, men mange måtte vente på transport, også fordi aktive motstandsfolk ble prioritert. Michelet og Søbye finner dette urimelig og argumenterer for at hjemmefronten ikke levde opp til etablerte moralske standarder: Søbye peker på at jødene på dette tidspunktet stod i størst fare, og at «kvinner og barn først» var et hevdvunnet prinsipp.⁹¹ Han innfører dessuten en konsekvensetisk målestokk når han skriver at «[h]vis en gruppe flyktninger ikke skal hjelpes, må det i så fall etisk begrunnes med at dette også vil være til hjelp for dem som ikke blir hjulpet».⁹² Michelet mener de profesjonelle motstandsfolkene kunne ventet. «De hadde gode forutsetninger for å klare seg i dekning en stund.»⁹³ Dessuten visste de «hva de skulle gjøre hvis de ble tatt, hvordan de skulle holde ut tortur, og hvordan de skulle holde på dekkhistorier».⁹⁴ At BBT påpeker at Michelet overvurderer motstandsbevegelsens profesjonalitet, og viser til at også de best trente brøt sammen under tortur, blir ikke kommentert i hennes tilsvaer, men i 2022-utgaven er denne setningen strøket.⁹⁵

Michelet hevder videre at hjemmefronten, til tross for opprullinger og belastede fluktruter, hadde hatt kapasitet til å sette Carl Fredriksens Transport, eller andre tilsvarende tiltak, i sving mens «det fortsatt var mulig å redde alle kvinner og barn, og alle jødiske menn som lå i dekning».⁹⁶ BBTs svar er praktisk og konkret: Ole Berg, som initierte Carl Fredriksens Transport, kjente ikke til fluktruta som ble tatt i bruk, før han tilfeldigvis fikk vite om den i slutten av november, og andre aksjoner kan ikke sammenlignes verken i omfang eller vanskelighetsgrad.⁹⁷ Flyktningeeksporten foregikk dessuten ved at de ulike motstandsgruppene sendte flyktninger på hverandres ruter ut fra kapasitet og hvem rutene var egnet til – og kapasiteten ble hele tiden forsøkt økt gjennom ad hoc-organisering.⁹⁸ Dermed kunne hjemmefronten, når det dukket opp en mulighet, også hjelpe jødene.

Denne replikkvekslingen er typisk for flere av diskusjonene mellom Michelet og BBT: Michelet løfter fram et viktig spørsmål, men setter samtidig fram påstander som, for å låne en av Søbyes karakteristikk av BBT, er generell i formen og har et uklart feste i kildene.

88. Søbye 2021: 253–254; Michelet 2021: 91–92; Michelet 2022: 228–230. I Michelet sine gjengivelser av sitatet står det «viktigere» personer. Berggren mfl. 2020: 113–114.

89. Berggren mfl. 2020: 112–113; Søbye 2021: 251–252; Michelet 2021: 87–89; Michelet 2022: 227–228.

90. Michelet 2021: 220.

91. Søbye 2021: 257.

92. Søbye 2021: 247.

93. Michelet 2018: 249; Michelet 2022: 272.

94. Michelet 2018: 249.

95. Berggren mfl. 2020: 191.

96. Michelet 2018: 249; Michelet 2022: 274.

97. Berggren mfl. 2020: 184–185.

98. Berggren mfl. 2020: 144.

BBT svarer med å påvise det uklare kildefestet, men unngår samtidig å drøfte det mer generelle spørsmålet. Det store spørsmålet som her blir hengende i lufta, kan ikke besvares kun ved å vurdere hjemmefrontens posisjon og kapasiteten på fluktrutene høsten 1942. Slik jeg leser Michelet, er hennes viktigste påstand, og viktigste argumenttrekke, at flere kunne vært reddet dersom jødene hadde blitt ansett som en del av det nasjonale fellesskapet og prioritert like høyt i den sivile motstandskampen som prestene, lærerne og foreldrene. Denne sammenligningen gjøres eksplisitt i *Hva visste hjemmefronten?*, og jeg mener Michelet har et poeng når hun i *Tilsvaret* argumenterer for at BBT systematisk snevrer inn diskusjonen til å dreie seg om motstandsbevegelsen hadde «innsatsstyrker som på kort varsel kunne ha utført en storstilt hasteevakuering av alle jøder».⁹⁹

En blindsoner i norsk okkupasjonshistorie?

I etterordet til *Hva visste hjemmefronten?* viser Michelet til analyser som peker på at okkupasjonshistorien i Norge som i andre europeiske land etter krigen ble skrevet inn i «nasjonale epos» der det ikke var rom for nyanser eller gråsoner: Kampen hadde stått mellom «de gode» og «de onde», og heroiske fortellinger om militære aksjoner og motstandsmenn bidro til å etablere patriotiske minnekulturer som bygget nasjonal identitet og samhold.¹⁰⁰ Jødene fikk ingen framtrekkende plass i denne historieskrivingen, og i norske aviser ble jødeutryddelsen «betraktet som et rent tysk anliggende, og antisemittisme som et rent nazistisk fenomen».¹⁰¹ Det var da også først på slutten av 1970-årene at «holocaust» ble etablert som et begrep som skilte ut jødernes tragiske skjebne og særegne plass i det nazistiske verdensbildet. Men i motsetning til i andre europeiske land, der tiden nå var kommet for et oppgjør med den nasjonalistiske historieskrivingen, hevder Michelet at de «dominerende aktørene i det norske okkupasjonshistoriske miljøet» har vist manglende «selvrefleksjon og endringsvilje» ved å «tviholde på forestillingen om nordmenn som jødernes heroiske beskyttere».¹⁰² De fleste temaene hun tar opp, skal da også «i liten grad» ha blitt «faglig undersøkt tidligere». Gjennomgående har motstandsaktørenes egne beretninger blitt lagt til grunn uten at de har blitt gått «nærmere etter i sømmene».¹⁰³ Michelets framstilling av norsk okkupasjonsforskning er diskutabel, særlig fordi hun her toner ned den kritiske tradisjonen hun selv skriver seg inn i, og dens betydning for utviklingen av minnekulturen i det norske samfunnet.¹⁰⁴

I 2013 publiserte Christhard Hoffmann sin analyse av narrativer i framstillinger av jødernes historie i Norge. Han viser at det fra 1980-årene ble etablert en «motfortelling» til «det dominerende synspunktet i etterkrigsårenes historiografi og offentlighet – hvor antisemittiske holdninger og anti-jødiske overgrep hadde vært tilskrevet det relativt begrensede NS-miljøet eller den tyske okkupasjonsmakten».¹⁰⁵ Dette narrative, som «kastet lys over antisemittismen som hadde eksistert i det norske samfunnet midte», ble skrevet fram av journalister, yngre historikere og akademikere fra andre fag og går igjen i så mange framstillinger

99. Michelet 2021: 78.

100. Michelet 2018: 342; Michelet 2022: 366–367. Hun viser her til den belgiske historikeren Pieter Lagrou analyser av krigsfortellingene i Belgia, Nederland og Frankrike og til analyser om norsk okkupasjonshistorie av Anne Eriksen og Synne Corell. Gjengivelsen av Lagrou følger Brakstad 2007, men uten referanse.

101. Michelet 2018: 343; Michelet 2022: 368. Michelet viser her bl.a. til Brakstad 2007.

102. Michelet 2018: 343–344; Michelet 2022: 368–369.

103. Michelet 2018: 341; Michelet 2022: 366.

104. Jf. Michelet 2018: 293–313; Michelet 2022: 318–338. I dette kapitlet viser Michelet til en rekke offentlige debatter og sakprosabøker som kan sies å ha utfordret «det nasjonale eposet».

105. Hoffmann 2013: 251.

at det danner en av «hovedfortellingene» om det norske holocaust og har blitt en del av en «nasjonal refleksjonsprosess hvor spørsmål om eget ansvar og skyld står i sentrum». ¹⁰⁶ Hoffmann løfter særlig fram Søbyes bok *Kathe, alltid vært i Norge* fra 2003, som også «kastet lys over motstandsbevegelsens rolle under arrestasjonen av de norske jødene, så vel som over den manglende rettslige og moralske bearbeidelsen av denne rollen etter krigen». ¹⁰⁷

Også Bruland og Tangestuen argumenterer, i en artikkel i *Scandinavian Journal of History* fra 2011, for at synet på «Norway's collaboration in the Final Solution» hadde blitt endret; det var ikke lenger bare de tyske nazistene som ble ansett som overgripere. ¹⁰⁸ Når det gjaldt spørsmålet om motstandsbevegelsens rolle, viste de til en polarisert debatt: Den ene siden hevdet at jødene fikk den hjelpen det var mulig å gi dem – den andre at hjelpearbeidet var utilstrekkelig fordi jødernes skjebne ble ignorert på grunn av antijødiske holdninger. ¹⁰⁹

Ifølge Grimnes, som utvilsomt må regnes som en dominerende aktør i norsk okkupasjonsforskning, er denne historien skrevet inn i et særlig kraftfullt «nasjonalt epos» eller en «grunnfortelling» som får sin styrke fra de «tre store årstall» 1814, 1905 og 1940/45, som «alle legitimerer den norske nasjonalstaten». ¹¹⁰ Denne grunnfortellingen, som i «sin mest essensielle og nakne form går [...] ut på at Norge førte det godes kamp mot onde krefter», har dermed møtt «behovet for nasjonal selvforståelse og en sammenbindende ideologisk kraft» og «vært vesentlig for [...] identitetsdannelsen i Norge [...]». ¹¹¹ Når det meste av populærkulturen bygger opp under denne fortellingen, kan Grimnes i 2018 slå fast at den stadig står støtt. Slik Søbye leser Grimnes, har han her ikke analysert hvordan okkupasjonshistorien har blitt skrevet, men formulert «et program for historieskriving om okkupasjonsårene». ¹¹² Dermed trekker han den slutning at Grimnes mener det er historikernes oppgave å skrive fortellinger som skaper nasjonal bevissthet og identitet, og at han dessuten ikke har reflektert over at det er historikere som han selv som har skapt fortellingen. ¹¹³

Å lete etter narrative strukturer i historieskrivingen, og identifisere nasjonale grunnfortellinger, er et mye brukt analytisk grep. Poenget med slike analyser er å bidra til kritiske refleksjoner over måten historikerne har tolket og kontekstualisert sine kilder og konstruert sine framstillinger på. ¹¹⁴ Lest på en slik måte kan Grimnes' historiografiske arbeider forstås nettopp som kritiske blikk på eget forskningsfelt – et felt han mener er kjennetegnet av at «grunnfortellingen» stadig har blitt utfordret, nyansert og utvidet: Kommunistene har blitt skrevet inn som helter, og også NS og «de unasjonale» har fått sin historie skrevet. ¹¹⁵ Da også jødene ble skrevet inn i grunnfortellingen, skjedde det som en del av en «moralsk vending» der ofrene ble de nye heltene og hjemmefronten ble kritisert for ikke å leve opp til «sine egne idealer om demokrati, rettsstat og menneskeverd». ¹¹⁶ Samtidig ble jødernes skjebne en del av populærkulturen, og det ble tatt erindringspolitiske initiativ for at den ikke skulle glemmes. Grimnes forklarer da også intensiteten i Michelet-debatten med at skyldige ble utpekt i det ikke-nazistiske samfunnet, og at Michelet dømte hjemmefrontens ledelse hardt. ¹¹⁷ Han

106. Hoffmann 2013: 251, 262.

107. Hoffmann 2013: 256.

108. Bruland & Tangestuen 2011: 598.

109. Bruland & Tangestuen 2011: 594.

110. Grimnes 2020: 283. Jf. også Grimnes 2009: 485–486.

111. Grimnes 2018: 11.

112. Søbye 2021: 308.

113. Søbye 2021: 309.

114. Jf. også Aronsson mfl. 2011 og Heiret mfl. 2013.

115. Grimnes 2009: 481–483.

116. Grimnes 2020: 281.

117. Grimnes 2020: 282–283.

konkluderer med at denne «moralske vendingen» har «skapt en følelse av at» historien om krigen har blitt for glorifiserende og for stor grad skrevet i svart og hvitt.¹¹⁸ Ifølge Grimnes betyr dette likevel ikke at det er «grunnfortellingen i seg selv som forkastes, men dens mangel på nyanser».¹¹⁹

Spørsmålet er om det ikke nettopp er grunnfortellingen og dens dypt moralske «essens» som hindrer en nyansering. At okkupasjonshistorien, også for alle parter i Michelet-debatten, tar utgangspunkt i en konflikt mellom et totalitært og et demokratisk regime, og at det ligger et normativt standpunkt for de demokratiske verdiene til grunn for historieskrivningen, trenger ikke være et metodisk problem. At aktørene har blitt plassert innenfor absolutte moralske kategorier som «onde» eller «gode», fører imidlertid til at gråsonene forsvinner, noe både kritikken og forsvaret av hjemmefronten kan være eksempler på.

Både Grimnes og Sørensen mener at «den moralske vendingen» innebærer at moralske dommer blir felt og offerfortellinger konstruert. Som Hoffmann finner imidlertid også Grimnes historiefaglig legitime diskusjoner av hvordan aktørenes holdninger og handlinger kan forstås i lys av normative og moralske standarder – og de løfter begge fram den minnehistoriske betydningen av å bearbeide slike spørsmål. Hoffmann peker dessuten på at jødene ikke lenger kun framstilles som «objekter» og «ofre for myndighetenes forfølgelsestiltak», men også som handlende subjekter ved at deres livsfortellinger rekonstrueres, noe jeg mener Corells bok er et nytt eksempel på.¹²⁰

Spørsmålet om hvorvidt det hadde vært mulig å etablere et sterkere sivilt forsvar for jødene, kan knyttes til betydningen av den samfunnsmessige beredskapen som Søbye mener kunne vært mobilisert gjennom strategiske varsler. Dette er et spørsmål som *kan* avvises som både moralistisk og kontrafaktisk, og kanskje ligger noe av forklaringen på BBTs innsnevrende tilnærming i en av Brulands refleksjoner i *Holocaust i Norge*: «Ingen kunne forestille seg gasskamrene i Auschwitz, men ingen må i ettertidens lys betrakte [...] hjelpen jøder fikk [som] ineffektiv. Ingen visste hva neste dag ville bringe.»¹²¹ Samtidig kan denne refleksjonen tyde på at Bruland har lagt en moralsk begrensing på hvilke spørsmål historikerne bør stille – og dermed også på hva de kan forsøke å få vite noe om.

Den sivile motstandens betydning har også blitt diskutert i komparativ holocaustforskning som har vært opptatt av hvorfor jøder i det nazi-kontrollerte Europa fikk en så ulik skjebne.¹²² For eksempel blir det pekt på at i én av tre stater som var alliert med, eller okkupert av, Tyskland, «[did] the majority or half the Jews [...] not become victims».¹²³ Og mens 25 % av de franske jødene ble ofre for holocaust, var andelen 43 % i Belgia og 76 % i Nederland.¹²⁴ Forklaringene som settes fram, knyttes til måten okkupasjonene ble gjennomført på, og graden av aktiv deltakelse fra kollaboratørregimer. I tillegg rettes oppmerksomheten mot den sivile motstanden. Særlig legges det vekt på om kirkeledere protesterte, og hvorvidt motstandsbevegelsene identifiserte seg med jødene og bidro til å organisere skjulesteder og fluktruter. Andre studier toner ned motstandsbevegelsenes betydning.¹²⁵

118. Grimnes 2020: 281–284.

119. Grimnes 2018: 11.

120. Hoffmann 2013: 262. Også her trekker Hoffmann fram Søbye som et eksempel.

121. Bruland 2017: 407.

122. Jf. Semelin 1993, 2018; Moore 2010, 2011; Semelin mfl. 2011. Tematikken er også drøftet i oversiktsverkene om holocaust fra både Oxford og Routledge (Friedman 2011 og Hayes & Roth 2010)

123. Fein 2011: 209.

124. Seibel 2011: 221.

125. Jf. Drapac & Pritchard 2017: 114. En sammenlignende studie av Nederland, Frankrike og Polen som viser at motstandsbevegelsens styrke i liten grad kan forklare hvorvidt jødene overlevde. Her hentet fra Fritsche 2019: 348.

I kapitlet om Norge i *The Routledge History of The Holocaust* fra 2011, som for øvrig er skrevet av Bjarte Bruland, blir ikke denne problematikken berørt.¹²⁶ Basert på kilder og litteratur som var tilgjengelig i 2010, trekker imidlertid Bob More i boka *Survivors* en klar konklusjon: Det var først da jødene ble arrestert og deportert, at de vant allmenn sympati i det norske samfunnet. «Thus the radical change in opinion and switch to *holdningskamp* [...] really came too late to save more of the Jews.»¹²⁷ Og i *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*, også fra 2010, blir danskenes sterkere solidaritet med jødene brukt som forklaring på at så mange flere danske enn norske jøder ble reddet. Som en forklaring på at majoriteten av de norske jødene likevel greide å flykte, blir kirkelederes protestert mot deportasjonen trukket fram. Samtidig blir det hevdet at ikke bare motstandsbevegelsen, men også deler av NS-regimet og statspolitiet «found the persecution distasteful, and therefore refused to participate» i forfølgelsen.¹²⁸

Michelet-debatten har vist at dette er en beskrivelse som i dag ikke har støtte blant norske historikere. Forfatterne finner få spor etter protester fra motstandsbevegelsen, eller andre deler av det organiserte sivilsamfunnet, utover det såkalte Hebreerbrevet, som en nesten samlet kirkefront sendte Quisling i begynnelsen av november, men som først ble lest opp fra mange prekestoler etter at «Donau» hadde lagt fra kai.¹²⁹ Og diskusjonen om statspolitiets rolle dreier seg, som vi har sett, ikke om hvorvidt politifolk nektet å delta, men om hvilken betydning det fikk at enkelte deltakere også var varslere. Også Grimnes legger imidlertid i sin bok fra 2018, *Norge under andre verdenskrig*, vekt på at den danske befolkningen, i motsetning til den norske, «identifiserte seg med sine jøder og så angrepet på jødene som et angrep på seg selv». Hjelpen den danske motstandsbevegelsen ga jødene, kan dermed «minne om [...] skole- og kirkekampen i Norge».¹³⁰

I kjølvannet at *Hva visste hjemmefronten?* har også NS-regimets selvstendige rolle i forfølgelsen av de norske jødene blitt ytterligere debattert. I *Historie og moral* argumenterer Sørensen for at ledende NS-folk verken var informert om, eller forstod, at jødene ble deportert for å utryddes – og at de høsten 1942 arbeidet ut fra et premiss om at jødene skulle være i Norge i overskuelig framtid. NS stod derfor i praksis for en mindre radikal jødepolitikk enn Nazi-Tyskland.¹³¹ I sin anmeldelse i *Historisk tidsskrift* satte Hoffmann spørsmålsteget ved kilde-tolkingene som lå til grunn for denne slutningen.¹³² Og i *Likvidasjonen* viser Corell hvordan NS-byråkrater radikaliserte jødepolitikken gjennom en kompromissløs jakt også på «halv»- og «kvartjøder», etter at skjebnen til «heljødene» var kjent.¹³³ Corell viser dessuten at NS-byråkratiet var drevet av en radikaliserende konkurranse om å inndra jødiske verdier – og hun viser hvordan den materielle likvidasjonen ble gjennomført av et tallrikt korps av norske medhjelpere som anså jøder som mindreverdige.¹³⁴

Spørsmålet om flere jøder kunne vært reddet dersom motstandsbevegelsen og sivilsamfunnet hadde reagert tidligere og mer aktivt, har vært et tema før Michelets bok, og det har

126. Bruland 2011.

127. Moore 2010: 83–84.

128. Ioanid 2010: 336–337. Ioanid viser til «Hollander in Mazur et al. 2004: 129–30».

129. Michelet skriver, med referanse til Austad 2012, at brevet ble overlevert Quisling 11.11. og lest opp i mange kirker 6. og 13.12. Michelet 2018: 229–230; Michelet 2022: 252–253. Bruland (2017: 386–388) har en tilsvarende framstilling, men daterer overleveringen til 10.11. Også han viser til Austad.

130. Grimnes 2018: 365.

131. Sørensen 2020b: 72, 78.

132. Hoffmann 2021: 181–182.

133. Corell 2021: 480–483.

134. Corell 2021: 385–396, 413–422.

blitt pekt på at jødene ikke ble regnet som en del av det nasjonale fellesskapet. Jeg mener Søbye har styrket dette synspunktet, også ved å vise til betydningen av at jøder som flyktet fra Nazi-Tyskland til Norge før krigen, ikke ble anerkjent som politiske flykninger. Forfølgelse av jøder ble ikke sett på som uttrykk for en politisk strategi på linje med forfølgelsen av kommunister eller sosialdemokrater. Dermed ble det ikke bygget opp en samfunnsmessig beredskap som kunne mobiliseres til å tyde tegnene når de norske jødene begynte å bli systematisk forfulgt som folkegruppe.¹³⁵ Også Kjetil Braut Simonsens analyse av antisemittismen i Norge i *Historie og moral* peker i samme retning. Antisemittisme som en helhetlig verdensanskuelse var et margint fenomen, men negative forestillinger og stereotypier om jøder var så utbredt at de sannsynligvis bidro til «å svekke solidariteten overfor den jødiske minoriteten».¹³⁶

Hva kan vi vite?

Debatten om *Hva visste hjemmefronten?* inneholder mange kildediskusjoner. Jeg har i denne artikkelen konsentrert meg om et utvalg som kan belyse sentrale stridsspørsmål. I mine eksempler står vi ikke overfor uredeligheter og triksing med kilder, men ulike tolkninger, ofte adekvate, men fra begge leirer også mindre rimelige – og til og med unøyaktige og tendensiøse. De gjensidige beskyldningene om sviktende faglig dømmekraft og slett utført håndverk har samtidig ført forfatterne ned i skyttergraver som har blitt gravd dypere ved hjelp av sjangervalg og fortellergrep.

Løfter vi blikket fra diskusjonene om tolkninger av intervjuer og dokumenter, kan vi likevel slå fast at det er enighet om at det i månedene før massearrestasjonene av de norske jødene i oktober og november 1942 kom stadig flere og mer urovekkende rykter og nyheter om den pågående jødeutryddelsen i Europa – og at sentrale motstandsfolk ble advart, om enn ikke varslet i den mest konkrete forståelsen av begrepet. Det ble imidlertid ikke satt i verk noen storstilt redningsaksjon for jødene før 24. eller 25. oktober, men det er enighet om at det kom konkrete varsler i løpet av disse to dagene, og at den tyske forretningsmannen Geldmacher var en av varslerne. Ingen bestrider heller at det kom varsler både fra statspolitiet og fra ordinære norske politifolk, men det er lite som tyder på at det foregikk noen systematisk og organisert varsling.

Det må også kunne slås fast at hjemmefronten ikke var spesielt opptatt av jødene situasjon før arrestasjonene av kvinnene og barna 26. november, og med unntak av kirkeledelsens brev til Quisling finnes det få spor av protester mot forfølgelsen av de norske jødene. Etter deportasjonen med «Donau» var det likevel ledelsen for hjemmefronten som initierte og delvis finansierte en kraftig utbygging av transportkapasiteten, men det var spontant organiserte nettverk i randsonen av den organiserte motstanden som sammen med NKP gjennomførte mye av det omfattende arbeidet med å skaffe dekkleiligheter og transport til Sverige.

Når det gjelder varslerne, har striden stått om det var Geldmacher og hans tyske kontakter som var viktigst, eller om det var hjemmefrontens kontakter i politiet som bidro til å redde flest jøder. Ut fra kildetilfanget som har blitt presentert i denne debatten, er kontakten mellom Geldmacher og Børsum det best belagte eksempelet der vi i detalj kan følge hendelsesforløpet fra et varsel blir gitt, til en redningsaksjon blir iverksatt. Dette utelukker ikke

135. Søbye 2021: 262–264.

136. Simonsen 2020: 22–23.

at varsler fra politiet kan ha vært like virkningsfulle, men slike spørsmål kan vi trolig aldri få klare svar på. For meg virker det lite fruktbart å lete etter hvilket varsel som var viktigst. En systematisk gjennomgang av kildene, og de historiske framstillingene som foreligger, bør likevel kunne etablere en forståelse som er mer nyansert enn hva en opphetet debatt kan framvise.

Det viktigste stridsspørsmålet har vært hvordan ryktene, nyhetene og advarslene ble oppfattet, og hvilket handlingsrom som forelå. Var det slik at visse «portvoktere» forstod at jødene kom til å bli deportert og kanskje utryddet, men at de holdt informasjonen for seg selv, og at hjemmefronten reserverte fluktruter for sine egne – og at forklaringen er utbredte antisemittiske holdninger? Eller var det slik at informasjonen ikke var konkret nok til å iverksette en risikabel masseflukt før det for mange var for seint, og at hjemmefronten dessuten ikke disponerte et fluktapparat som kunne frakte flere hundre sivilister over grensa til Sverige?

Michelet etablerer sin indisekjede ved hjelp av dramatiserende fortellergrep. Hun ser dessuten ikke andre tolkningskontekster enn antisemittisme. I sin iver etter å plassere ansvar, vi kan gjerne si skyld, trekker hun bastante konklusjoner på et diskutabelt grunnlag. Berggren, Bruland og Tangestuen tar i bruk et varslingsbegrep som er så trangt at all tilgjengelig informasjon faller utenfor, og de toner ned antijødiske utsagn. I sin iver etter å begrense hjemmefrontens handlingsrom, trekker også de bastante konklusjoner på et diskutabelt grunnlag. Ved å entydiggjøre aktørenes holdninger skriver samtidig begge parter fram moralske, for ikke å si moraliserende, fortellinger. Debatten inneholder imidlertid også mer fruktbare diskusjoner der holdninger og handlinger blir sett i forhold til hva som antas å være etablerte moralske standarder.

Etter min vurdering åpner Søbyes påpekning av betydningen av såkalte strategiske varsler for en videre tolkningskontekst enn den BBT legger til grunn. Dermed blir det mulig å utforske nærmere Michelets viktigste spørsmål: Kunne flere blitt reddet dersom jødene hadde blitt regnet som en del av det nasjonale fellesskapet? Dette er et spørsmål som har blitt stilt i den komparative holocaust-forskningen, og som også peker mot strategiske – og moralske – dilemmaer hjemmefronten stod overfor. Det er dessuten et spørsmål som lenge har utfordret den nasjonale grunnfortellingen og endret minnekulturen om okkupasjonstiden. Nasjonaleposet har blitt møtt med kritiske «motfortellinger» og har stadig blitt både utvidet og nyansert, men Michelet-debatten har vist at den moralske «essensen» som deler aktørene inn i «gode» og «onde», fortsatt er virksom. Slike moraliserende kategoriseringer visker ut gråsoner og nyanser og hindrer norsk holocaust-forskning fra å komme videre.

Litteratur

- Aronsson, P., Fulsås, N., Haapala, P., & Jensen, B.E. (2011). Nordic National Histories. I S. Berger & C. Lorenz (red.), *The Contested Nation* (s. 256–282). Palgrave Macmillan.
- Austad, T. (2012). Sviktet kirken jødene under okkupasjonen? I T. Austad, O. Berge & J.O. Ulstein, *Dømmekraft i krise? Holdninger i kirken til jøder, teologi og NS under okkupasjonen* (s. 17–109). Kyrkjefag Profil nr. 18. Akademika forlag.
- Berggren, E.B., Bruland, B., & Tangestuen, M. (2020). *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?* Dreyer.
- Brakstad, I.V. (2007). Okkupasjon, motstand og myter. Den patriotiske minnekulturen og jødeforfølgelsene. *Fortid* (2), 9–15.
- Brakstad, I.V. (2020). «[...] å utrydde nordmennene av jødisk opprinnelse». De illegale avisene

- og Holocaust. I Ø. Sørensen & K.B. Simonsen (red.), *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten* (s. 153–188). Dreyer.
- Bruland, B. (2011). Norway's role in the Holocaust. The destruction of Norway's Jews. I J.C. Friedman (red.), *The Routledge History of The Holocaust* (s. 232–247). Routledge.
- Bruland, B. (2017). *Holocaust i Norge. Registrering – deportasjon – tilintetgjørelse*. Dreyer.
- Bruland, B., & Tangestuen, M. (2011). The Norwegian Holocaust. Changing views and representations. *Scandinavian Journal of History*, 36(5), 587–604. <https://doi.org/10.1080/03468755.2011.631066>
- Corell, S. (2021). *Likvidasjonen. Historien om holocaust i Norge og jakten på jødernes eiendom*. Gyldendal.
- Drapac, V., & Pritchard, G. (2017). *Resistance and Collaboration in Hitler's Empire*. Palgrave Macmillan.
- Fein, H. (2011). Levels of accounting in Accounting for Genocide. A cross-national study of Jewish victimization during the Holocaust. I J.C. Friedman (red.), *The Routledge History of The Holocaust* (s. 205–209). Routledge.
- Friedman, J.C. (red.). (2011). *The Routledge History of The Holocaust*. Routledge.
- Fritsche, M. (2019). Marte Michelet: Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet [bokmelding]. *Historisk tidsskrift*, 98(3), 345–349. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2944-2019-04-06>
- Færøy, F. (2020). Hjelperne fra Norges Kommunistiske Parti. I Ø. Sørensen & K.B. Simonsen (red.), *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten* (s. 211–228). Dreyer.
- Grimnes, O.K. (2009). Hvor står okkupasjonshistorien nå? *Nytt Norsk Tidsskrift*, 26(3–4), 480–488. <https://doi.org/10.18261/issn1504-3053-2009-03-04-23>
- Grimnes, O.K. (2018). *Norge under andre verdenskrig*. Aschehoug.
- Grimnes, O.K. (2020). Hvordan har historieskrivingen om okkupasjonsårene skiftet over tid? *Nytt Norsk Tidsskrift*, 37(3), 274–286. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-3053-2020-03-09>
- Hayes, I.P., & Roth, J.K. (red.). (2010). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. Oxford University Press.
- Heiret, J., Ryymin, T., & Skålevåg, S.A. (red.). (2013). *Fortalt fortid. Norsk historieskriving etter 1970*. Pax.
- Hoffmann, C. (2013). Nasjonalhistorie og minoritetshistorie. Jødisk historiografi i Norge. I J. Heiret, T. Ryymin & S.A. Skålevåg (red.), *Fortalt fortid. Norsk historieskriving etter 1970* (s. 240–263). Pax.
- Hoffmann, C. (2021). Øystein Sørensen og Kjetil Braut Simonsen (red.): Historie og Moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten [bokmelding]. *Historisk tidsskrift*, 100(2), 180–183. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2944-2021-02-09>
- Ioanid, R. (2010). Norway and Denmark. «Aryan» Countries under Occupation. I P. Hayes & J.K. Roth (red.), *The Oxford Handbook of Holocaust Studies* (s. 326–339). Oxford University Press.
- Kolsrud, O. (2020). De norske eksilmyndighetene, jødeforfølgelsene og Krigsforbryterkommisjonen. Antisemittisme i den norske ledelsen? I Ø. Sørensen & K.B. Simonsen (red.), *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten* (s. 189–209). Dreyer.
- Michelet, M. (2018). *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet*. Gyldendal.
- Michelet, M. (2021). *Tilsvar. Svar på motboken til Hva visste hjemmefronten?* Gyldendal.
- Michelet, M. (2022). *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet* (2., rev. utg.). Gyldendal.
- Mommsen, H. (2008). *Germans against Hitler. The Stauffenberg Plot and Resistance Under the Third Reich*. I.B. Tauris.

- Moore, B. (2010). *Survivors. Jewish Self-Help and the Rescue in Nazi-Occupied Western Europe*. Oxford University Press.
- Moore, B. (2011). The Context of Rescue in Nazi-occupied Western Europe. I J. Semelin, C. Andrieu & S. Gensburger (red.), *Resisting Genocide. The Multiple forms of Rescue*. Columbia University Press.
- Rudberg, P. (2021). Elise B. Berggren, Bjarte Bruland og Mats Tangestuen: Rapport frå ein gjennomgang av *Hva visste hjemmefronten?* [bokmelding]. *Historisk tidsskrift*, 100(2), 194–198. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2944-2021-02-13>
- Seibel, W. (2011). The Holocaust in Western Europe. I J.C. Friedman (red.), *The Routledge History of The Holocaust* (s. 221–231). Routledge.
- Semelin, J. (1993). *Unarmed against Hitler. Civilian Resistance in Europe 1939-1943*. Praeger Publisher.
- Semelin, J. (2018). *The survival of the Jews in France*. Hurst & Company.
- Semelin, J., Andrieu, C., & Gensburger S. (red.). (2011). *Resisting Genocide. The Multiple forms of Rescue*. Columbia University Press.
- Simonsen, K.B. (2020). Antisemittismen i Norge, ca. 1918 – 1940. Former, funksjoner og virkninger. I Ø. Sørensen & K.B. Simonsen (red.), *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten* (s. 21–50). Dreyer.
- Søbye, E. (2003). *Kathe, alltid vært i Norge*. Oktober.
- Søbye, E. (2021). *Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene*. Forlaget Press.
- Sørensen, Ø. (2020a). Holocaust, historieskriving og moral. I Ø. Sørensen & K.B. Simonsen (red.), *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten* (s. 9–20). Dreyer.
- Sørensen, Ø. (2020b). NS-regimet og jødene. I Ø. Sørensen & K.B. Simonsen (red.), *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten* (s. 51–90). Dreyer.
- Sørensen, Ø., & Simonsen, K.B. (red.). (2020). *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten*. Dreyer.